

**O‘ZBEK TILIDA ANTONIMIK
MUNOSABATLARNING SEMANTIK TABIATI**

**THE SEMANTIC NATURE OF ANTONYMIC
RELATIONS IN THE UZBEK LANGUAGE**

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА
АНТОНИМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
01.09.2026

CHOP ETILDI
04.09.2026

Go‘zal Ismatillayeva G‘aniyeva
Toshkent viloyati Chirchiq shahar 15-maktab o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi antonimik munosabatlarning semantik tabiati, antonim birliklarning leksik-semantik tizimdagi o‘rni va qarama-qarshi ma’nolarning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Antonimiya tilning leksik-semantik sathida mavjud bo‘lgan muhim paradigmatic munosabatlardan biri sifatida qaralib, uning yuzaga kelishida predmet va hodisalarning qarama-qarshi belgilari, holatlari, harakatlari hamda baholash xususiyatlari asosiy omil sifatida ko‘rsatiladi. Maqolada antonimlarning semantik turlari, ularning kontekstual xususiyatlari, darajalanish munosabati bilan aloqasi hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi antonimik juftliklarning ma’no tuzilishi komponent tahlil asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: antonimiya, antonim, qarama-qarshi ma’no, leksik-semantik munosabat, sema, semema, semantik oppozitsiya, graduonimiya, kontekst.

ABSTRACT

This article examines the semantic nature of antonymic relations in the Uzbek language, the position of antonymic units within the lexical-semantic system, and the mechanisms underlying the formation of opposite meanings. Antonymy is considered one of the important paradigmatic relations at the lexical-semantic level of language. The study analyzes semantic types of antonyms, their contextual characteristics, their relationship with gradation, and their functional potential in speech. The semantic structure of Uzbek antonymic pairs is also interpreted through componential analysis.

Keywords: antonymy, antonym, opposite meaning, lexical-semantic relation, seme, sememe, semantic opposition, gradation, context.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается семантическая природа антонимических отношений в узбекском языке, место антонимических единиц в лексико-

семантической системе и механизмы формирования противоположных значений. Антонимия рассматривается как одно из важных парадигматических отношений на лексико-семантическом уровне языка. Анализируются семантические типы антонимов, их контекстуальные особенности, связь с отношениями градации и функциональные возможности в речи. Семантическая структура узбекских антонимических пар также рассматривается на основе компонентного анализа.

Ключевые слова: антонимия, антоним, противоположное значение, лексико-семантическое отношение, сема, семема, семантическая оппозиция, градация, контекст.

KIRISH

Tilning lugʻaviy tarkibi oʻzaro turli semantik munosabatlarga kirishuvchi birliklardan tashkil topadi. Sinonimiya, antonimiya, omonimiya, paronimiya, giponimiya kabi munosabatlar leksik birliklarning semantik tizimdagi oʻrnini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu munosabatlar orasida antonimiya alohida oʻrin tutadi, chunki u til egalarining borliqni qarama-qarshi belgilar asosida idrok etishi va ifodalashi bilan bevosita bogʻliq.

Antonimiya yunoncha anti – “qarshi” va onyma – “nom” komponentlaridan tashkil topgan boʻlib, semantik jihatdan qarama-qarshi maʼnolarni ifodalovchi til birliklari oʻrtasidagi munosabatni anglatadi. Biroq antonimik munosabatni faqat “qarama-qarshi maʼno” tushunchasi bilan chegaralash yetarli emas. Chunki barcha qarama-qarshiliklar ham lugʻaviy antonimiya hosil qilmaydi. Antonimik munosabatda birliklarning umumiy semantik asosga ega boʻlishi va ayni semantik makonda qarama-qarshi qutblarni ifodalashi muhimdir.

Oʻzbek tilida katta–kichik, yaxshi–yomon, oq–qora, uzun–qisqa, issiq–sovuq, kelmoq–ketmoq, kulmoq–yigʻlamoq kabi birliklar antonimik munosabatning turli koʻrinishlarini namoyon qiladi. Ushbu juftliklarning semantik tuzilishini kuzatish antonimlarning oddiy “ikki qarama-qarshi soʻz”dan iborat emasligini, balki muayyan umumiy semantik belgi va unga qarama-qarshi boʻlgan differensial semalarning mavjudligini koʻrsatadi.

Maqolaning asosiy maqsadi oʻzbek tilidagi antonimik munosabatlarning semantik tabiatini aniqlash, antonimik birliklarning maʼno tuzilishini tahlil qilish va ularning leksik-semantik tizimdagi oʻziga xos xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

ASOSIY QISM

Antonimiya leksik-semantik tizimda paradigmatic munosabatning muhim koʻrinishlaridan biridir. Paradigmatic munosabatda til birliklari muayyan umumiy belgi asosida bir guruhga birlashadi va shu bilan birga bir-biridan farqlanadi.

Antonimlarda umumiylik va farqlilik munosabati ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, katta va kichik birliklari predmetning hajmini ifodalash jihatidan umumiy semantik maydonga mansub bo'lsa-da, hajmning qarama-qarshi darajalarini bildiradi.

Antonimik munosabatning asosini semantik oppozitsiya tashkil etadi. Semantik oppozitsiya deganda ikki yoki undan ortiq til birligining ma'lum bir umumiy semantik belgi doirasida qarama-qarshi ma'nolarni ifodalashi tushuniladi. Masalan, *yaxshi–yomon* antonimik juftligida umumiy baholash semasi mavjud bo'lib, ijobiy va salbiy differensial semalari ularni bir-biridan ajratadi. Demak, antonimik munosabat mutlaq semantik uzilish emas, balki umumiy semantik asos negizidagi qarama-qarshilikdir.

O'zbek tilidagi antonimlarni semantik jihatdan tasniflashda, avvalo, ularning qanday qarama-qarshilikni ifodalashiga e'tibor qaratish lozim. Shu jihatdan antonimlarning birinchi muhim turi darajali antonimlardir. Bunday antonimlar ikki qutb orasida oraliq darajalarning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Masalan, *katta–kichik*, *uzun–qisqa*, *baland–past*, *issiq–sovuq*, *yosh–qari* kabi juftliklarda ikki qarama-qarshi qutb o'rtasida turli darajalar mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, issiq va sovuq o'rtasida iliq holati mavjud bo'lib, bu antonimik munosabatning darajali xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Darajali antonimlarda semantik qarama-qarshilik absolyut xarakterga ega emas. Ular muayyan o'lchov yoki shkala bo'yicha joylashadi. Masalan, *kichik – o'rtacha – katta yoki sovuq – salqin – iliq – issiq* qatorlarida ma'no bosqichma-bosqich o'zgarib boradi. Shu sababli antonimiya va graduonimiya o'rtasida uzviy munosabat mavjud. Biroq ularni aynanlashtirish to'g'ri emas: antonimiya qarama-qarshi qutblarni, graduonimiya esa ma'noning bosqichli o'zgarishini ifodalaydi.

Antonimlarning yana bir turi komplementar antonimlar hisoblanadi. Bunday birliklarda bir ma'noning mavjudligi ikkinchi ma'noning inkor qilinishini nazarda tutadi. Masalan, *tirik–o'lik*, *rost–yolg'on*, *bor–yo'q* kabi birliklarda oraliq holat imkoniyati cheklangan. Tirik va o'lik tushunchalari bir obyektning bir vaqtning o'zida ikki qarama-qarshi holatini ifodalay olmaydi. Shu sababli bunday antonimik munosabatlarda qarama-qarshilik qat'iyroq xarakterga ega.

O'zbek tilida konversiv antonimiya ham alohida semantik xususiyatga ega. Konversiv birliklar bir voqea yoki munosabatni turli nuqtayi nazardan ifodalovchi so'zlar o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Masalan, *olmoq–bermoq*, *sotmoq–sotib olmoq*, *yutmoq–yutqazmoq* kabi birliklarda harakat yoki munosabatning subyektlari o'zgarishi natijasida semantik munosabatning yo'nalishi ham o'zgaradi. Bunday birliklar oddiy sifat antonimlaridan farq qilib, muayyan munosabatning ikki tomonini ifodalashi bilan xarakterlanadi.

Antonimlarning semantik tuzilishini komponent tahlil asosida o'rganish ularning ma'no tarkibini chuqurroq ochib berish imkonini beradi. Masalan, oq va qora

birliklarini olaylik. Ular rang semantik maydoniga mansub bo‘lib, umumiy “rang” semasi asosida birlashadi, biroq rangning qarama-qarshi ko‘rinishlarini ifodalovchi differensial semalar orqali farqlanadi. Xuddi shuningdek, yaxshi–yomon juftligida “baholash” umumiy semasi mavjud bo‘lsa, ijobiy va salbiy baho ularning differensial semalarini tashkil etadi.

Antonimik munosabatlar faqat alohida so‘zlar o‘rtasida emas, balki ko‘p ma’noli so‘zlarning ayrim ma’nolari o‘rtasida ham yuzaga kelishi mumkin. Polisemiya hodisasida bir leksemaning turli ma’nolari turli semantik munosabatlarga kirishadi. Shu sababli antonimiyani o‘rganishda so‘zning lug‘aviy ma’nosini uning barcha semantik komponentlari bilan birgalikda tahlil qilish zarur.

Antonimlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning kontekstual faolligidir. Ayrim holatlarda so‘zlar lug‘aviy jihatdan doimiy antonim bo‘lmasa-da, muayyan nutqiy vaziyatda qarama-qarshi ma’no munosabatiga kirishishi mumkin. Bunday holat kontekstual yoki nutqiy antonimiya sifatida qaraladi. Masalan, badiiy matnda muallif muayyan tushunchalarni qarama-qarshi qo‘yish orqali ekspressivlikni kuchaytirishi mumkin. Demak, antonimik munosabatlarning shakllanishida til tizimi bilan bir qatorda nutqiy kontekst ham muhim omildir.

Antonimlar badiiy nutqda alohida uslubiy imkoniyatlarga ega. Qarama-qarshi ma’noli birliklarning bir kontekstda qo‘llanishi fikrning ta’sirchanligini kuchaytiradi, predmet yoki hodisani kontrast asosida tasvirlash imkonini beradi. Masalan, *yaxshi–yomon*, *do‘st–dushman*, *kecha–kunduz*, *hayot–o‘lim* kabi antonimik juftliklar badiiy asarlarda qarama-qarshilik, konflikt va obrazlilikni ifodalashda faol ishlatiladi.

Antonomik munosabatlarning uslubiy imkoniyatlari xalq maqollari va matallarida ham yaqqol ko‘rinadi. Masalan, “Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog” maqolida yaxshi–yomon antonimik juftligi asosiy mazmuniy oppozitsiyani yuzaga keltiradi. “Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda bo‘l” kabi ifodalarda ham katta–kichik qarama-qarshiligi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklarda antonimiya nafaqat semantik, balki pragmatik va uslubiy vazifani ham bajaradi.

Antonimik munosabatlarning yana bir muhim jihat – ularning semantik maydon bilan bog‘liqligidir. Muayyan tushuncha yoki hodisani ifodalovchi birliklar bir semantik maydonga birlashadi va shu maydon ichida qarama-qarshi qutblar shakllanadi. Masalan, insonning yoshini ifodalovchi yosh–qari, hajmni ifodalovchi katta–kichik, fazoviy belgini ifodalovchi yaqin–uzoq, vaqtga oid belgini ifodalovchi erta–kech birliklari turli semantik maydonlarga mansub bo‘lsa-da, har bir maydon ichida antonimik oppozitsiyani yuzaga keltiradi.

O‘zbek tilida antonimik munosabatlar so‘z turkumlari bo‘yicha ham turlicha namoyon bo‘ladi. Sifatlarda antonimiya ayniqsa faol: *yaxshi–yomon*, *katta–kichik*, *uzun–qisqa*, *baland–past*. Ravishlarda *tez–sekin*, *ko‘p–kam*, *oldin–keyin* kabi qarama-

qarshiliklar kuzatiladi. Fe'llarda esa *kelmoq–ketmoq, kulmoq–yig'lamoq, bermoq–olmoq* singari munosabatlar shakllanadi. Otlar orasida *do'st–dushman, tinchlik–urush, kun–tun* kabi antonimik juftliklar mavjud.

Antonimlarning grammatik shakllanishi bilan semantik antonimiya o'rtasini farqlash ham muhimdir. Masalan, ayrim so'zlarda inkor affikslarining qo'shilishi natijasida qarama-qarshi ma'no hosil bo'lishi mumkin. Biroq har qanday inkor shakli lug'aviy antonim hisoblanmaydi. Masalan, *baxtli–baxtsiz* juftligida affiksali vosita orqali semantik qarama-qarshilik yuzaga kelgan bo'lsa-da, bunday birliklarning tabiati mustaqil leksik antonimlardan farqlanadi. Shu sababli antonimiyani tahlil qilishda morfologik va leksik-semantik qarama-qarshilikni farqlash zarur.

O'zbek tilining antonimik tizimi dinamik xarakterga ega. Jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va texnologik o'zgarishlar natijasida yangi tushunchalar va ularning qarama-qarshi belgilari tilning lug'aviy tarkibida aks etadi. Shu sababli antonimik munosabatlarni faqat mavjud lug'at birliklari doirasida emas, balki til taraqqiyoti jarayoni bilan bog'liq holda o'rganish ham muhimdir.

Antonimik birliklarni o'rganish o'zbek tilining leksik-semantik tizimini modellashtirish uchun ham muhim nazariy imkoniyat yaratadi. Chunki antonimlar orqali ma'no chegaralari, semantik maydonlarning ichki tuzilishi, baholash kategoriyasi, darajalanish va oppozitsiya kabi hodisalar o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Demak, antonimiya alohida so'zlar o'rtasidagi oddiy qarama-qarshilik emas, balki tilning semantik tizimini tashkil etuvchi murakkab munosabatlar majmuasidir.

XULOSA

O'zbek tilidagi antonimik munosabatlar tilning leksik-semantik tizimida muhim o'rin egallaydi. Antonimiya orqali borliqdagi predmet, hodisa, belgi, harakat va holatlarning qarama-qarshi xususiyatlari ifodalanadi. Antonimik munosabatning asosiy semantik belgisi esa ikki birlikning umumiy semantik asos doirasida qarama-qarshi differensial semalarga ega bo'lishidir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida darajali, komplementar va konversiv antonimik munosabatlar faol qo'llanadi. Ayniqsa, darajali antonimlarning graduonimik qatorlar bilan aloqasi ularning semantik tabiatini chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Antonimlar kontekst ta'sirida yangi qarama-qarshi munosabatlarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Antonimiya sinonimiya, polisemiya, graduonimiya va semantik maydon kabi hodisalar bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, antonim birliklar badiiy, publitsistik va og'zaki nutqda fikrning kontrastligini, ekspressivligini va ta'sirchanligini kuchaytiruvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, o'zbek tilidagi antonimik munosabatlarni semantik jihatdan tadqiq etish nafaqat antonimlarning tasnifi va ma'no tuzilishini aniqlash, balki o'zbek tilining umumiy leksik-semantik tizimi, semantik oppozitsiyalarining tabiati va lug'aviy birliklarning o'zaro munosabatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
3. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Excellent Polygraphy, 2020.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.
7. Lyons J. Semantics. Vol. 1. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
8. Cruse D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
9. Murphy M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
10. Palmer F. R. Semantics. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981.